

JÓZSEF ATTILA ÖNELEMZŐ PRÓZÁJA

*Töredékesség, intimitás és szabályszerűség
a Szabad-ötletek jegyzékében*

Varga Zoltán

A Szabad-ötletek jegyzéke mint paradigmaváltó mű?

A *Szabad-ötletek jegyzékéhez* írt jegyzeteiben Stoll Béla a filológus szűkszavúságával és távolságtartásával idézi fel a szöveg megjelentetésének erkölcsi dilemmáit, sorakoztatja fel József Attila e kései írásának közzététele mellett, illetve ellen felhozott érveket. E felsorolásban van egy különösen elgondolkodtató vélemény, Szabolcsi Miklós egy 1984-ben kifejtett jóslata, miszerint a *Szabad-ötletek* kiadása „megrendítené a magyar irodalmi életet”. Ez a mélyen kétértelmű kifejezés ez esetben vélhetően a döbbenet és az együttérzés jelentésmozzanatait helyezi előtérbe, ám nem feledkezhetünk el arról sem, hogy József Attila alakja, életműve, sorsa ekkortájt sokak szemében magának az irodalomnak az allegóriájává nőtt.¹ Elképzelhető, hogy Szabolcsi Miklós, s vele együtt a kor mérték- és hangadó írástudói úgy vélték, erre az alakra, s rajta keresztül magára a magyar irodalomra jelentett fenyegetést a *Szabad-ötletek* közzététele.

Ez utóbbi miatt úgy vélem, nem csupán egy be nem teljesedett jóslatról van itt szó, hanem az irodalmi szövegek, és egyáltalán az irodalom

¹ Mely minden bizonnyal a József Attila kultusz egy sajátos időbeli alakulata. Ez a gondolat Tverdota György, a József Attila kultusz kialakulását feltáró kötetének okfejtését hosszabbítja meg. Tverdota György: *A komor föltámadás titka*, Pannonica Kiadó, 1998.

mint rendszer létmódjának és társadalmi státuszának a nyolcvanas évek elején előre nem látható gyökeres átalakulásáról is. A *Szabad-ötletek* utóbbi tizenöt éves pályája ugyanis sokféleképpen jellemezhető, ám valószínűtlen, hogy megrendítette volna irodalmi életünket, vagy akár csak jelentősen megváltoztatta volna egy szélesebb olvasóréteg József Attila képét. József Attila költészetének, alakjának, szerepének megítélése kétségtelenül módosult az utóbbi években, mint ahogy általában vett irodalmi életünk szerkezete, értékei is, ám nyilvánvaló túlzás, hogy ennek egyetlen és legfőbb oka a *Szabad-ötletek* hozzáférhetővé tétele lett volna. Mindez persze nehezen bizonyítható, hiszen az olvasás változásai is csak az írásban lesznek megragadhatóak, s a József Attila költészetével foglalkozó kutatók egy részének írásai arról tanúskodnak, hogy már a nyilvánosságra hozatal előtt ismerték a szöveget. József Attila költészetének legújabb kori recepciójánál maradvá belátható, hogy a *Szabad-ötletek* „életmű átrendező” hatásának elmaradásához minden bizonnyal hozzájárult a szerzőközpontú befogadásmódok reflektáltabbá váló gyakorlata. Márpedig a *Szabad-ötletek* jegyzéke publikálásának veszélye elsősorban abban rejlett, hogy megbontja a szerző egységességének a konstans értékminőségen, valamint a stilisztikai és tematikai egyneműsége alapultó képzetét, negatív irányban módosítja a versek József Attilájának kultikus alakként, az emberi létezés hőseként és áldozataként tisztelt képét.

Ha nagy vonalakban áttekintjük a *Szabad-ötletek* jegyzéke recepciótörténetét, akkor azt látjuk, hogy a közzététel voltaképpen még magának a szöveg megközelítéseinek irányait sem alakította át jelentősen. Ez részben annak tudható be, hogy mint azt már említettem, a *Szabad-ötletek* nem kellett „felfedezni”, hiszen az avatottak nemcsak tudtak létezéséről, de a Németh Andor által közreadott részleteken túl is olvashatták azt. Az értelmezéseknek két végpontja van: az egyik szerint a *Szabad-ötletek* műalkotás, sőt egyenesen remekmű (szürrealista szabad vers: Bori Imre, Sárközy Péter vagy posztmodern szöveg: Bókay Antal), a másik szerint pszichiátriai körlelet (Szabolcsi Miklós, Beney Zsuzsa). Közöttük helyezkednek el a szöveg műfaji besorolását (Tverdota György), vagy az életmű más darabjaival különféle intertextuális kapcsolatokat kereső olvasatok (pl. Szőke György, Szigeti Lajos Sándor vagy Kulcsár Szabó Zoltán írásai), illetve a József Attila életművet és élettrajzot kifejezetten a pszichoanalitikus szemével olvasó kutatók tanulmányai (Valachi Anna, Cserne István, Kassai György, Eva Brabant, Bókay Antal – Jádi Ferenc – Stark András). A kutatások természetesen még az

azonos irányon belül is jelentős szemléletbeli különbséget mutatnak, mint ahogy kidolgozottságuk, valamint következtetések meggyőző ereje is eltérő. A következőkben csupán néhány, saját munkám szempontjából fontos kérdést ragadnék ki a *Szabad-ötletek* fogadtatástörténetéből.

A Szabad-ötletek jegyzéke mint műalkotás

Az első ilyen kérdés arra vonatkozik, hogy mennyiben, milyen műalkotás-fogalomra alapozva számít irodalmi szövegnek a *Szabad-ötletek jegyzéke*. A szöveg szürrealista szabad versként azonosítása első pillantásra megalapozottnak, legalábbis védhetőnek tűnik. József Attila a húszas évek derekán egyaránt kísérletezett a távoli, meghökkentő képzetek összekapcsolásán alapuló szürrealista képalkotás klasszikus lírai formákkal ötvözésével (pl. *Kláriskok*, *Medáliák* stb.) és az avantgárd más izmusaira is jellemző rímtelen szabadverselssel. Irodalomtörténeti szempontból sem jogosulatlan és anakronisztikus tehát ezen poétikai törekvésekkel rokonítani írását, amit egyébként József Attila szövege maga is megtesz: „a ló meghal, a madarak kirepülnek stílusa, / Kassák” (SzÖJ, 74: 3–4). Az álláspont hirdetői azonban ezen általános párhuzamokon, valamint a szabad képzettársítás és az *écriture automatique* hasonlóságának kinyilatkoztatásán túl nem vizsgálják részleteiben a *Szabad-ötletek* és szürrealista szövegalkotás poétikai, nyelv- és szubjektumelméleti közösségeit és különbségeit.

A szürrealizmus alapszövegeihez visszatérve rögtön a bebizonyítandó állítás válik kérdésessé. A szürrealizmus elmélete és gyakorlata ugyanis ellentmondásos abban a kérdésben, hogy vajon tevékenységük egybeesik-e vajon a művészettel. Ugyanis a művészet csupán az egyik – igaz a szürrealizmus történetében egyre kivételezettebbé váló – módja az emberi szabadság kiteljesítésére irányuló nagyszabású szürrealista vállalkozásnak, a humor, a játék, a szerelem, az álom és az akciók mellett. De ha el is tekintünk a szürrealista mozgalom egyébként ellentmondásos önmeghatározásaitól, akkor is látható, hogy a művészet és műalkotás fogalmának újradefiniálására tettek kísérletet. Ezért megtevesztő ugyanazzal a kifejezéssel leírni a József Attila költészetét és a *Szabad-ötletek jegyzékét*: ha műalkotásnak tartjuk is ezt a szöveget, egészen bizonyos, hogy más értékek miatt minősítjük annak, s az elemzésnek láthatóvá kell tennie ezen elvárások történeti és poétikai sajátosságait és különbségeit, melyre a következőkben kísérletet teszek.

Bókay Antal írása – mely az általam ismert tanulmányok közül egyedülként nem elhelyezni és leírni, hanem interpretálni igyekszik a szöveget – egészen más helyzetből próbálta a művészi, irodalmi tapasztalat körébe sorolni a *Szabad-ötleteket*.² A poétikai, szerkezetbeli, szövegszerű, tehát műimmanens párhuzamok helyett a szöveg befogadásának, értelmezésének helyzetéből indul ki. A szöveg zavarba ejtő, ám éppen ezért megszólító értelmezhetetlensége, egy zárt értelemegész megkonstruálhatatlanságának lehetetlensége a *posztmodern művek jellegzetes befogadási szituációját* idézi fel számára. Értelmezése a hagyományos (értsd: modern előtti), a modern és a posztmodern poétikai formációk főbb általános nyelv- és szubjektumelméleti különbségei mentén állítja szembe a *Szabad-ötletek jegyzékét* a modern és premodern művek poétikájával és befogadói szituációjával – így József Attila saját költészetével is – és rokonítja a posztmodern műalkotásokkal és „életérzéssel”. A beszédhelyzet, a beszélő, illetve a beszéd modalitásának elemzésén keresztül mind az „életrajzi éntől”, mind a versek alanyaként megjelenő szerzőtől megkülönbözteti a *Szabad-ötletek jegyzékében* megnyilatkozó beszélőt. Ez utóbbi tevékenységét a szövegszerveződés allegorikusként azonosított szerkezete miatt az „önteremtő szétszóródás” paradox kifejezésével írja le. A szöveg következetlenségét és ellenállását pedig a test szövegbe íródásával magyarázza. „A *Szabad-ötletek* üzenete ezért a dialógus, az önteremtő narratíva lehetetlenségét foglalja magába”, melyből arra a következtetésre jut, hogy „egy ilyen narratívában a realitás, az értelem, a bizonyosság nem a szerzői kontextusban, nem az autonóm műalkotásban, hanem a megfelelő befogadási eseményben rejlik.”³ Ez a megfelelő befogadói viszonyulás a versekből is jól ismert szereteten alapuló megértés.

Ez utóbbi szempont viszont elgondolkodtat afelől, hogy vajon abszolút érvényű-e a „posztmodern” *Szabad-ötletek* szembeállítás a „modern” költeményekkel, hogy vajon nem kell-e számolnunk jó néhány vers olvasása során is az eltűnő, önnön azonosságát a versekben és az írásban immár megtalálni és megalkotni képtelen „lírai énnel”, sőt hogy vajon nem terjeszthető-e ki ez a szituáció minden, az én megszö-

² Bókay Antal: „A test poétikája: az érzékiség és a szexualitás szövegképző hatalma József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című írásában”, in András Sándor (szerk.): *Az analitikus nyelve a magyar irodalomban*, Hévíz, 1996, 60–78.

³ Uo. 67. és 69.

vegezésének problematikájához kapcsolódó írásra, mint ahogy azt Paul de Man híres tanulmánya, az *Önéletrajz mint arcrongálás* sugallja? Kulcsár-Szabó Zoltán közelmúltban megjelent tanulmánya⁴ a *Ritkás erdő alatt* és a *Szabad-ötletek* kapcsolatát értelmezve hívja fel a figyelmet arra, hogy nem a *Szabad-ötletek* keletkezéstörténeti utalása felől válik olvashatóvá a lírai én a versben, hanem éppen fordítva, az „embe-rinek” a versben megjelenő hiánya érvényteleníti a „valóságos szubjektum szövegeződésének paradigmáját”⁵ képező *Szabad-ötletek* életrajzi énje közvetlen megszövegeződésének képzetét. Mindezzel persze nem a modern/posztmodern megkülönböztetésének érvényét vagy hatékonyságát vitatom, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* valószínűleg egyszerre viseli magán mindkét paradigma jegyeit. A *Szabad-ötletek jegyzékének* talán mégsem olyan minimális a grammatikai és retorikai racionalitása, mint gondolnánk, még ha ez a racionalitás valóban széttartó is és csak lokálisan működik a szövegben. Egyik típusú racionalitást sem terjeszthetjük ki a szöveg egészében, tehetjük dominánssá a másik rovására. Érzésem szerint nem is ezen eltérő szövegszervező logikák ellentmondásosságáról vagy összeegyeztethetlenségéről van szó, hanem inkább inkohereus egymásmellettiségéről. A szöveg váltásai ezért nem okoznak különösebb törést az olvasás során: a pszichoanalitikus önelemzés, a nyelvi automatizmusok áradása, az önéletrajzi vallomások részek, a verbális agresszió és indulatkitörések egyébként sem válnak el élesen a szövegben: nem tagolják a szöveget, hanem visszatéréseikkel, ismétléseikkel ritmust adnak annak. A törés helyett talán pontosabb volna, Barthes nyomán, beszéd-módok peremeiről beszélni, ahol „össze nem illő kódok lépnek kapcsolatba egymással”,⁶ s részben ez a sokkoló szomszédosság, promiszkuitás tehető felelőssé a szöveg „poétikai”⁷ hatásosságáért.

⁴ Kulcsár-Szabó Zoltán: „A »lírai én« olvashatóságának kérdései a József Attila-recepcióban”, *Irodalomtörténet*, 2002/4, 477–496.

⁵ Uo. 487.

⁶ Roland Barthes: „A szöveg öröme”. In: *A szöveg öröme*, Osiris, Budapest, 1996, 77.

⁷ Abban az értelemben, ahogy Roman Jakobson használja e kifejezést a *Nyelvészet és poétika* című tanulmányában, ahol a nyelv poétikai funkciója nem esik feltétlenül egybe a költészettel.

Műfaji minták

A recepció másik fő kérdését, a műfaji besorolást áttekintve is tetten érhető ez az egyneműsége törekvés: úgy tűnik, mintha csak egyetlen, ki zárólagos műfaji kategóriával volna szabad leírni a *Szabad-ötleteket*. Az egyértelmű műfaji besorolás szándéka egyrészt a közzététel jogosultságát kívánja igazolni: azt a célt szolgálja, hogy a szöveget ne az orvosi szem pontjai alapján ítéljük meg, hogy ne József Attila gyógykezelésének dokumentumát lássuk benne. Másrészt, de ezzel összefüggően, egy megnyugtató poétikai kategória hűvössége valamelyest semlegesíti a szöveg kihívóan feltárulkozó, az illem és a szemérem határait súroló, időnként átlépő hangütését. Harmadrészt pedig a megértés kényszere is arra indít, hogy válaszoljunk a Mi ez? kérdésre, hogy a beszédmód, a képzeletbeli kommunikatív helyzet vizsgálatával, más ismert mintákkal való rokonításával kiindulópontokat kapjunk a szöveg értelmezéséhez.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* műfaji mintáinak és kötöttségeinek feltárása, azonosítása hasonló következetlenséget és sokszínűséget mutat, mint a nagy történeti, poétika formációkhoz kötése. A *Szabad-ötletek* nem egynemű, nem egyetlen beszédmóddal jellemezhető alkotás. A műfaji párhuzamok mind részlegesek, egy ponton túl erőltetettnek hatnak. Tverdota György önálló tanulmányban foglalkozik ezzel a kérdéssel.⁸ Cikkében átfogó módon igyekszik áttekinteni a *Szabad-ötletek* lehetséges műfaji mintáit, és azonosítani közülük a domináns mintát. A szöveg külső műfaji kategorizálásával szemben (dokumentum, kórlelet), a szerzői szándék felől próbálja meghatározni az írás műfaját. Megvizsgálja és részben el is ismeri, hogy a *Szabad-ötletek* írástervében felfedezhetők a(z el nem küldött) levél, a szürrealista szabad vers, a pszichoanalitikus önelemző próza sajátosságai. A szabad vers, vagy általában a vers és a *Szabad-ötletek* azonos műfajúsága ellen „a verseim nem én vagyok: az vagyok én amit itt írok” (81: 6–7) szerzői tekintélyét hozza fel, a pszichoanalitikus önelemzés indíttatása ellen pedig Gyömrői Edit ellentétes tartalmú visszaemlékezése szól. Tverdota György végül amellet foglal állást, hogy mű legkövetkezetesebb meghatározásai a pszichoanalitikus napló, illetve „a művész másoktól elsa-

⁸ Tverdota György: „Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabad vers?”, Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): „miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila, Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 191–228.

játított félkész költői termékeinek tárháza, sajátos idézetgyűjtemény”.⁹ Ez a kategorizálás irodalomtörténeti szempontból veszi védelmébe a szöveg közlését, mely az életmű teljesebb megértéséhez vezethet. Ez a végkövetkeztetés azonban támadható. A naplóval vont párhuzam főként a szöveg lejegyzésének pontos időmegjelöléseire alapul. Ám kétséges, hogy vajon beszélhetünk-e a naplóvezetés boldog rendszerességének szertartásáról egy olyan írás esetében, amely mindössze két napot ölel fel. Másrészt, ha a *Szabad-ötleteket* valamiféle jegyzetfüzetnek, munkanaplónak tekintjük, akkor ismét csak egy szövegen kívüli racionalitással magyarázzuk az írást. Ekkor valamiféle tetszés szerint felhasználható nyersanyagnak, irodalomtörténeti adaléknak minősítjük, melyet az alkotáslélektan és a keletkezéstörténet a versek értelmezésekor hívhat segítségül, ám önmagában csak korlátozott érdeklődésre tart számot.¹⁰

Önértelmező próza, pszichoanalízis, az én nyelvisége

Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András 1982-ben megjelent közös könyve viszont József Attila önéletrajzi törekvéseinek egyik válfajaként veszi számba a *Szabad-ötleteket*.¹¹ A hagyományos önéletrajzi megnyilvánulások (*Curriculum vitae*, interjúk) és a versekből kiolvasható életrajz mellett ezt tartják az önmegfogalmazás harmadik terepének: „József Attilának ez az önéletrajza a legőszintébb és legnyíltabb, ugyanakkor leginkább az egyéni sorshoz kötődő”,¹² mely egyfajta mélylélektani önéletrajznak tekinthető. A szöveg beszélőjét a szerzők az őszinte, tiszta gyermekhez hasonlítják, akinek még nincs tudomása a felnőttlet konvencióikhoz kapcsolódó szeméremérzetről és illemről, ezzel magyarázva, hogy beszéde végül áttöri szégyenérzetét és bűntudatát.

Sokan és sokféleképpen foglaltak állást József Attila pszichoanaliti-

⁹ Uo. 224.

¹⁰ Ebben a szellemben jár el például Szőke György *A szabad asszociációktól a költeményekig* című írása: „A *Szabad-ötletek jegyzéke* és a többi hasonló jellegű írás érdekesítő nyersanyag, melyet József Attila költeményeinek salakmentes tisztasága hitelesít.”, Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): i. m., 17–42.

¹¹ Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „*Köztetek lettem én bolond...*”, Magvető, Budapest, 1982, különösen 88–115.

¹² Uo. 97.

kus kezeléseinek tanulságairól, betegségének mibenlétéről, lehetséges okairól. Mára talán csökkentek a pszichoanalízissel szembeni irodalomtudományi ellenérzések, és visszaszorulóban van az a vélemény, miszerint a pszichoanalitikus megközelítés a művek megértésének feltételévé akarja tenni József Attila pszichés, szexuális fejlődésének és zavarainak ismeretét. Nyilvánvaló, hogy a pszichoanalitikus megközelítések nem szabják a szövegekkel való esztétikai viszony kialakításának és minőségének feltételéül az lélek történetének és bajainak előzetes ismeretét. Az irodalmárok mai idegenkedésnek oka sokkal inkább a vizsgálati célok különbözőségében keresendő. A pszichoanalízis ugyanis a „figurált”, irodalmi szövegeket ugyanúgy szimptomának tartja pszichés mechanizmusok működésének feltárásakor, mint bármely egyéb verbális vagy nem verbális megnyilatkozást.¹³ A szöveg megdolgozottságának módja és foka csak annyiban jelentő, amennyiben figyelembe tudjuk venni a végső jelölt, a lélek történetének és „igazságának” feltárásakor. Ám a pszichoanalízis irodalmi szövegelemzési módszerként való alkalmazása az esetek többségében függetlenedik a gyógyítás, a terápia folyamatától. Ezért sikeressége voltaképpen abban mérhető, hogy képes-e megmutatni a szövegek gazdagságának, sokrétűségének, szervezethezességének egy újabb szintjét. Ezért a morális és az orvosi szempontokat félretérve kell az analízis József Attila írói teljesítményére kifejtett hatásait felmérni.

Az analízis kínálta énbeszéd és fogalmi háló igen fontos szerepet játszott József Attila írás- és gondolkodásmódjában. Az anya–gyermek, a gyermek–felnőtt, értelem–ösztön, agresszió–szublimáció fogalom párai, valamint a pszichoszexuális fejlődés freudi narratívájának eseményei és traumái az én megfogalmazásának, s ezáltal megismerésének és talán megváltoztatásának lehetőségeként olvashatók József Attila szövegeiben. A versekben és az ún. önelemző prózában egyaránt, de különböző módon. Éppen ezért igen nehéz elkerülni, hogy József Attila életművében ne az „én” kimondása, illetve e kimondás következményeinek problematikáját lássuk. Nagy a kísértés például, hogy mind a verseket, mind az „önelemző próza” különböző darabjait beszédcselvésekként fogjuk fel. Ekkor az egyes kijelentések alanyai mögött lévő közös megnyilatkozás alany identitásteremtő tevékenységének tekinthet-

¹³ Jó példa erre a „*miért fáj ma is*” kötet, melynek pszichológiai tanulmányai megkülönböztetés nélkül hivatkoznak a kortársak visszaemlékezéseire, a költőről írt életrajzokra, József Attila önelemző prózájára, levelezésére és a versekre a kórkép rekonstruálásakor.

jük az írást. Ez a kvázi önéletrajzi munka azonban nem a változatlan, „életrajzi”, „empirikus”, „valóságos” én önkifejezése. Sokkal inkább az ének egy új nyelvben való újrafogalmazása, egy új nyelvvel való konfrontálódása: az ének egy új nyelvben való konstituálódása.

Ez az elképzelés nem áll távol a pszichoanalízis gyakorlatától sem, hiszen az én újrafogalmazása az analitikus terápia alkalmával – jó esetben – nemcsak megismeréssel, hanem változással is jár: a trauma következtében rögzült rossz beidegződések feloldásával. József Attila írásából kiderül, milyen sokat várt az „én egész-ségéért” – a kifejezés mindkét értelmében – folytatott küzdelemben az analízis nyújtotta önismerttől. Az önelemző prózai írások tanúskodnak arról az állandó izzásban lévő énről, akinek identitása újra és újra felolvad az analízis tisztítótüzeiben, majd új – nyelvi – öntőformába árad. József Attila az értelmes lét nyelviségének a költeményekben hirdetett eszményét soha nem látott mértékben tette kockára ezekben a szövegekben. E bizonytalan státusú írások (a *Sárgahajúak szövetsége...*, az *Átmentem a Párisiba...*, a *Rapaport-levél*, a *Pszichoanalízis-komédia* és a *Szabad-ötletek jegyzéke*) nem egyszerűen a trágár kifejezések, a verbális agresszió megnyilvánulásai miatt oly kihívóak, nemcsak az identitásválság és a világvesztés (utólag) olvashatóvá váló nyomai teszi őket nehéz, olykor kínzó olvasmánnyá. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy míg a versekben a nyelvi megformáltság, a felvállalt szerepek egyértelműen tartást, identitást kölcsönöznek a lírai ének, addig az önelemző szövegekben megszólaló én feladja társadalmi, közösségi létéből származó identitásait, szerepeit. A korábbi szerepek és azonosulási minták elvetése az önelemző beszédmódban azonban csak pillanatnyi megnyugvást ad („a verseim nem én vagyok: az vagyok én amit itt írok”), hiszen ebben az állapotban egyrészt a nyelv névtelen és arctalan, senkihez sem kötődő lerakódásai, hulladécai törnek fel; másrészt a nyelvet tanuló, babusgató, a felnőttet utánzó, korlátozott identitású, szavaiért és cselekedeteiért felelősséget nem vagy csak részben vállaló, azok értelmét és következményeit nem vagy csak részben felfogó gyermek szólal meg; harmadrészt pedig egy önreflexív, idegenként jellemzett hang, amely valamiféle állagikával próbálja hol tompítani, hol kiélezni a felismert traumák jelentőségét.¹⁴ A *Szabad-ötletek* és az egyéb önelemző írások sem

¹⁴ „[...] érdekesnek találom őket és olyannak, mintha egy idegen beszélne rólam” (SzÖJ, 4: 749–750.) – zárja a *Rapaport-levelet* a szöveget részlegesen újraolvasó József Attila.

az igazi, őszinte, valódi ént szólaltatják meg, hanem a nyelv semmijét. Nem csoda, ha a megkettőződő, önreflektív hang nem képes azonosulni ezzel a beszéddel, meglátni benne saját arcát: „borzasztó idegen, kenetteljes hangon írom mindezt / nagyon hazug ember vagyok” (SzÖJ, 105:2,3); „nem volna szabad »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok” (SzÖJ, 113: 3–4).

A Másik hiánya, a dialógus hiánya, az identitás hiánya

Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a (nyelvi) identitás megbomlásának kiprovokálása József Attila e szövegeiben elhatározás eredménye, még ha szorosán véve nem is az analitikus kezelés keretén belül született meg ez az elhatározás. „Most folytatom, mert talán mégiscsak lehet belőlem valami – mégiscsak megérthetek valamit” (SzÖJ, 48: 5–6) hangzik el a *Szabad-ötletek*ben. A „pokoljárás”, a traumák megkeresése a tudattalanban, majd kiemelése és kibeszélése azonban mégsem hozta meg a tőle várt eredményt ezekben a szövegekben. Az önismeret és a tudás nem mindig képes beforrasztani a múlt sebeit, a traumákat olykor tovább mélyíti tudatosulásuk, kimondásuk, s feltehetően épp ez következett be József Attila analitikus kezelése során. Ebben a kudarchban az is közrejátszhat, hogy ezen traumák analitikus megfogalmazása nem tudott az én számára olyan nyelvi szerepet felkínálni, melyben úgy tudta volna megőrizni emberi méltóságát, hogy egyben mégsem kellett volna elfojtania az új tudást. Az én számára sem a régi – az elfojtáson alapuló öncsaló –, sem az új – az identitás üresen maradó helyén kitörő – nyelvi automatizmusok nem kínálták az identitás, a saját vágy elsajátításának perspektíváját.

Ezzel szemben mind a *Rapaport-levél* végén, mind a *Szabad-ötletek* jegyzékében megjelenik a „hazugság dicsérete”, vagyis a hazugság mint a gyógyuláshoz vezető viselkedés, vagy identitásképző stratégia. Ez részint az indulatáttétel miatt az analitikus kapcsolatot spontán emberi kapcsolatnak képzelő, s az analitikushoz fűződő viszonyát kiszolgáltatottságként megélő páciens védekezése. Másrészt viszont annak az önreflexív hangnak a felerősödése a *Szabad-ötletek*ben, mely valamiféle álllogikával próbálja rendbe szedni, sokszor gordiuszi módra átvágni az összekuszálódott szálakat. Ez a fiktív, imaginárius hang (nem véletlenül ajánlja a hazugságot) a kései önmegszólító versekből ismert megkettőződést idézi fel: a bajokat bagatellizáló, kissé cinikus hang intézi

tanácsait a hangtalan, naiv, tiszta és szenvedő gyermek „Attilához”. A második személyű megszólítás funkciója első megközelítésben a mindennapi nyelvhasználatból is ismert fennhangon való biztatás, a másodikban viszont a szövegből hiányzó Másik megalkotására tett kísérlet.

A Másik keresése végigvonul a *Szabad-ötletek jegyzékén*. A Másik tekintetében, figyelmében, hallgatásában összeállhatna, tartást, időbeli és nyelvi állandóságot kaphatna az én. A *Szabad-ötletek* viszont éppen ennek a Másiknak a hiányában íródik, nem véletlen az sem, hogy a keletkezéstörténeti vizsgálatok a lehetséges valós címzett azonosítására összpontosítanak. A szöveg többször is utal lehetséges olvasókra, első sorban Gyömrői Editre, de másokra is. Jellemzésük legtöbbször negatív, s a szöveg borulatóan ítéli meg a megértés lehetőségét. József Attilának ebben a szövegében is egy fantazmagóriában jelenik meg az eszményi olvasó, befogadó, Másik: a barát, a szerető – és végső soron az önmagát csak a gyermekének szentelő anya, akivel megvalósulhat a „teljes egyesülés” (SzÖJ, 155: 4–5). Ezt a vágyat azonban a visszautasítástól való félelem lehetetlennek nyilvánítja: „ha mindezt odaadnám egy hozzám hasonló koru fiatalembernek, nemhogy barátra tennék szert, hanem inkább abban lenné az az [!] örömet, hogy köznevetség tárgyává tenne” (SzÖJ, 128:9 – 129: 3). Az önelemző prózai szövegekben nyíltan megjelenik az anya teljes és feltétlen birtoklásának (kényszer)képzete, mely a József Attila élettörténetét saját szövegei (bár a versekben kevésbé nyilvánvaló e képzet jelenléte), illetve kortársai visszaemlékezései alapján rekonstruáló pszichoanalitikus elemzések szerint későbbi tárgykapcsolatainak kudarcát okozta. A dialógus hiánya innen nézve másképp is értelmezhető. A feltétlen odaadásban szükségelenné válik a kommunikáció: ahogy az anya kitalálja a csecsemő gondolatait, úgy várja (el) az én is, kérés nélkül, vágya teljesülését. Mivel azonban a Másik, hacsak nem ő ez az ideális anya, ritkán tolerálhatja ezt a vágyat – hisz az saját vágyának megszüntetését vagy a másik vágyával való teljes azonosulását követeli. Így az én csak egy nyilvánvaló paradoxon, tehát vágyának kioltása árán teljesíthetné be vágyát. Ennek a gondolatnak a változatai gyakran megjelennek József Attila önelemző írásaiban.¹⁵

¹⁵ Például a homoszexualitáson keresztül megszerezni vágyott nő (SzÖJ, 126: 7 – 127:1), Gyömrői megszerzése elvesztésén keresztül (SzÖJ, 147: 1–5.)

A nyelv semmije

Az odafigyelés, a hallgatás, a megértés hiánya azonban különös kapcsolatot mutat a *Szabad-ötletek* megformáltságával is. Maurice Blanchot egy viszonylag ismeretlen, az önműködő írásról szóló cikke szerint „[...] az önműködő írás felhívja a figyelmet: az általa megközelíthetővé tett nyelv nem valamiféle képesség, a kimondás képessége. Ez a nyelv sohasem az a nyelv, melyet beszélek. Ezen a nyelven sohasem szólal meg az »én«. A hétköznapi beszéd sajátossága, hogy az odafigyelés, a meghallgatás is természetéhez tartozik. A nyelv efféle megtapasztalásából azonban hiányzik az odafigyelés. Innét a poétikai funkció kockázata. A költő azt a nyelvet hallgatja, melyből hiányzik az odafigyelés.”¹⁶

Köztudott, hogy a szürrealizmus mekkora ismeretelméleti (egy ismeretlen világ és lélekrész felfedezése), etikai (szabadság) és esztétikai jelentőséget tulajdonított a tudat és a Másik figyelmének ellenőrzésén kívül létrejövő szövegeknek. Az önműködő írásnak ez a három különböző célja ellentmondásossá tette az elméletet, így már a szürrealista mozgalmon belül megjelentek első bírálói. A pszichoanalízis szabad asszociációs módszere több ponton különbözik a szürrealistákétól, bár Breton saját bevallása szerint a freudizmusnak köszönhetően ismerkedett meg az eljárással. A tudattalan áradásának freudista megfigyelése kizárta a szabad asszociációs módszerrel kapott szövegek esztétikai és etikai szempontú értékelését. A pszichoanalízis követői eleve kérdésesnek tartották az írásos lejegyzés spontaneitását. A tudat szférájának teljes kiiktatását pedig illuzórikusnak, sőt a gyógyítást és kórképet hátráltató mozzanatként tekintették, mivel ami számukra jelentésteli szimptomának számít, az a tudatos és tudattalan kapcsolata, nem pedig az egyik vagy másik szféra önmagában. Amit az önműködő írás felszínre vagy létrehoz, az freudi szempontból nem feltétlenül a beszélőre jellemző, hanem sokkal inkább a nyelvre.

József Attila önelemző írásait vizsgálva azonban épp ez utóbbi állítás bizonyul hasznavehetőnek. Az *écriture automatique* bírálói szerint az eljárás mind ismeretelméleti, mind poétikai szinten nyelvi sztereotípi-

¹⁶ Maurice Blanchot: „Continuez tant qu’il vous plaira”, *Nouvelle Revue Française*, 1953, február.

ákhoz vezet; az öntudat ellenőrzésén kívül más, talán még erősebb kényszerek is hatnak: a nyelv retorikai és grammatikai (szintaktikai, szemantikai, sőt fonetikai) ismétlődései, szabályszerűségei. Az önműködő írás csak látszólagos szabadságot biztosít. Az automatizmusokra hagyatkozva nem egy titkos, igazi énhez vagy egy spontán és erőfeszítés nélkül születő remekműhöz jutunk, hanem a nyelv anonim, ismétlődő lerakódásaihoz, „hulladékához”, mely gyorsan elveszti újdonságából fakadó varázsát, s igen hamar a modorosság érzetét kelti. Ezek a sajátosságok – talán a modorosság kivételével, amitől a szöveg rövidsége megkíméli az olvasót –, véleményem szerint, a *Szabad-ötletek*re is vonatkoztathatóak.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* és a szürrealista szövegalkotás kapcsolata valójában sokkal inkább különbségeik feltárásában mutatkozik meg. Az első és legfontosabb különbség, hogy a Breton-Soupault-féle koncepció csak meghatározott típusú önkényes kapcsolatot fogadott el az önműködő írás autentikus eredményeként. Vagyis előzetes esztétikai mérce irányította a „spontaneitást”, mely eleve megszabta a nyelvi elemek kapcsolódásainak minőségét: lehető legtávolabbi, önkényes, szándékosan meghökkentő és bizarr kapcsolódások felé irányult a „médiüm” figyelem – az elemek közötti kapcsolat pedig döntően szemantikai jellegű és a kifejezések jelentésének szintjén ragadható meg. Nehezen képzelhető például el, hogy a spontán beszédáradás ennyire kerülne az állandósult fordulatokat, ismétlődéseket, a hétköznapi nyelv banális szókapcsolatait. Az előzetes esztétikai célkitűzésre utal az is, hogy a szürrealisták önműködő írása a sebesség esztétikájára épült. André Breton egy kevésbé ismert írásában, a *Mágneses mezőket* kommentálva felhívja a figyelmet, hogy a szövegek tematikus kiindulópontokat (pl. gyermekkori emlékek, a reménytelenség légköre stb.) torzítanak el a fogalmazás sebességének változtatásával.¹⁷ Jelentős különbség továbbá, hogy az automatikus írással „gyártott” szürrealista szövegek érintetlenül hagyják a szintakszist. A jól formált bővített mondatok kizárják, hogy a szöveg a kezdetlegesebb nyelvi elemek, a fonémák és a betűk azonosságára, ismétlődésére, szimmetriájára és aszimmetriájára épüljön.

A *Szabad-ötletek jegyzékében* a szöveg kohézióját viszont nagyrészt a jelentő szintjén kell keresni: a jelentésüktől megfosztott elemi nyelvi

¹⁷ André Breton: „En marges des Champs magnétiques”, (1930); *Change* n°7, 1970.

formák, alakok ekvivalenciája szervezi a szöveget. A „szabad” asszociációk zömét valamilyen *anagrammatikus kapcsolat* fűzi egymáshoz: paronomáziák (pl. SzÖJ, 106: 11, 107: 1 – *lueszesek/ló eszes*), homonímák, homográfiai, rímek, asszonáncok, tükörszavak (pl. SzÖJ, 19: 12, 13 – *fáj/jáf*; 20: 1, 2 – *kár/rák*), alliterációk, a szótagok felcserélésével is értelmes szót adó játékok (pl. SzÖJ, 7:6,7 – *Marha/hamar*), nyelvi travesztiák (SzÖJ, 17:11,12), melyek példáit hosszú lenne itt felsorolni. Ezek az eljárások abban közösek, hogy megfordítják gondolkodás és nyelviség hierarchikus viszonyát, mégpedig úgy, hogy a nyelvi elemek vak ismétlődése generálja véletlenszerűen az értelmet, a gondolatot, nem pedig egy kifejezésre váró gondolatot díszítünk fel egy szellemes szójáttékkal. Az az űr, amely a nyelv és a „valóság” önkényes kapcsolatát felismerő és kifigurázó szójáttékokban megnyílik, egyúttal a szubjektum ürességét is jelzi. Ez az üres szubjektum pedig szabályszerűen ismétlődő hangok és betűk végtelen és véletlen permutációiban kénytelen felismerni magát.

A másik fontos szövegszervező eljárás a nyelvi jelek paradigmatiszus kapcsolatának szintagmatikus szinten való kibontásában rejlik. A *Szabad-ötletek jegyzéke* nem egy nyelvi sorozat, például ragozási paradigma tagjai közötti választásra épül, hanem ezen paradigmatiszus sorozatok egymást kizáró elemeit egyazon szintagmatikus szerveződés egymás melletti elemeivé teszi: „nem dolgozik / én dolgozzak / ő nem dolgozik / dolgozzatok legények” (SzÖJ, 24: 9, 10– 25: 1, 2); „hajóskapitány leszek / én bűvár leszek / mozdonyvezető leszek / elmegyek lakatosnak aztán mozdonyvezető leszek” (SzÖJ, 25: 5–8); „én / én / te / ő / miti ők” (SzÖJ, 28: 5–9) stb.¹⁸

Ezek az eljárások az ismétlés egyszerűbb formáinak, a kész kifejezések (pl. reklámok „ne fogadjon el mááást csak óriás Fedák cipőkré- / met” (SzÖJ, 58: 10–11); „Brázay sósborszesz” (SzÖJ, 59: 1) és a mások beszédének (pl. „tapossa el kérem ezt a bogarat” (SzÖJ, 35: 9); „vigye el kérem ezt a 250 milliót a Vasútforgalmi- / hoz” (SzÖJ, 36: 5, 6)) kol-

¹⁸ A *Szabad-ötletek* eme szövegszervező eljárásai felidéznek Raymond Roussel szövegeit, írásmódszerét és nyelvkoncepcióját, Ferdinand de Saussure-nek a védikus, a görög és a latin költészet, sőt epika paragrammatikus szerveződéseire irányuló kutatásait és az Oulipo csoport permutációkon alapuló szöveggenerálását.

¹⁹ Louis Aragon: „Kollázsok a regényben és a filmben”, in uő: *A kollázs*, Corvina, Budapest, é. n. (fordította: Bajomi Lázár Endre), 73.

lázsként való idézésével vegyülnek. A nyelvi közhelyek, a konfekció nyelvezet „nyelvet kompromittáló eljárása”¹⁹ tovább erősíti azt a képzetet, hogy a *Szabad-ötletek*ben „a nyelv beszél”. A *Szabad-ötletek jegyzéke* felerősíti azt a versekben is meglévő tendenciát, mely az alaki, formai, nyelvi, zenei szerveződést fölérendeli az értelmi, tematikai szerveződésének, így a mondanivaló a nyelv üres és jelentéstelen formai szerveződéseinek délibábjaként tűnik föl. Természetesen a *Szabad-ötletek jegyzékét* nemcsak a nyelv önműködő folyamatai szervezik, hanem részben (elnagyoltan, hézagosan, sietősen) érvényre jut az önéletrajzi narratíva és az emlékezés metonimikus rendje, az egymást követő, egymással érintkező események sorjázása is. A nyelvi automatizmusok működése, a lejegyzés esetleges körülményeinek szövegbeli betörése (teszt ingerek, az írás felfüggesztése stb.) egyúttal tagolja is a vallomásos-önéletrajzi, az önelemző-analitikus és a verbális agresszió szólamait. Ezen különmemű beszédmódok szabálytalan, ám mégis állandó váltokozása adja a szöveg sajátos ritmusát, azokat a sokszor sokkoló hang – és tempóváltásokat, melyeket a szövegből készített minden válogatás meghamísít.

A *Szabad-ötletek jegyzékében* megnyilvánuló automatizmus tehát mind a pszichoanalízis szabad asszociációs módszerétől, mind a szürrealisták önműködő írásától különbözik. József Attila szövege nem sorolható a modernség új nyelv- és formateremtő törekvései közé – ahová végső soron a szürrealisták automatikus írása, sőt még a dadaizmus értelemtagadó, értelmetlen túli „nyelve” is tartozik. Az írás ugyanis nem egy új nyelvre és formakészletre épít, nem egy olyan alapjaiban új nyelv létrehozását tűzi ki célul, mely képes lenne megismerni, megragadni és állítani az igazi ént, a tudattalant. A *Szabad-ötletek jegyzéke* a meglévő, társadalmilag és történetileg is már jelentésszerű nyelvi fragmentumokkal dolgozik, rátelepedik a nyelvi rendszerre, kijátssza, felbontja azt, visszaél vele. Ebben gesztusban azonban aligha ismerhető fel az én arca, talán csak valamiféle kísértő kacaj hallatszik ki belőle.